

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ
ИНСТИТУТИ**

САЙФУЛЛАЕВА АДОЛАТ

ЭНГ ҚАДИМГИ АДАБИЙ ЁДГОРЛИКЛАР
(маъруза матни)

Тошкент- 2013

ЭНГ ҚАДИМГИ АДАБИЙ ЁДГОРЛИКЛАР, МИФ ВА АФСОНАЛАР

РЕЖА:

1. *Қадимги туркий халқлар - ўзбек халқининг аجدодлари сифатида.*
2. *Ўрта Осиё қадимий маданият ўчоқларидан бири сифатида.*
3. *Қадимги оғзаки адабиёт: Миф ва афсоналар.*
4. *Қаҳрамонлик эпослари.*
5. *Қадимги адабий ёдгорликларнинг тарихий, илмий ва адабий аҳамияти.*

Ўрта Осиё, хусусан, ўзбек халқининг ўтмиш тарихи ҳақида турли-туман зиддиятли фикрлар айтиб келинган бўлса-да, Президент И.Каримовнинг тарихчи олимлар билан учрашуви ва олимлар зиммасига қўйилган вазифалар ана шу чалкашликларга чек қўйиш, халқимиз тарихини, давлатчилик тарихини бирламчи манбалар асосида ўрганишдан иборат бўлиб қолмоқда.

Зеро, халқимиз, Қадимги Ўрта Осиёнинг тарихи, маданияти урф-одатлари, ўзига хос бетакрор жиҳатлари ҳақида бир қатор манбаларда етарлича маълумотлар учрайди. Турли хилдаги ёзувлар, осори-атиқалар, «Авесто», «Бехистун», Ўрхун-Энасой каби ёзма ёдгорликларда, Беруний, Наршахий каби тарихчиларнинг бир қатор асарларида, шунингдек, Грек, Хитой, Ҳинд, Арман тарихчиларининг асарларида ҳам кўплаб маълумотлар мавжуддир. Халқимизнинг тарихий тақдири, ҳаёт тарзи, қарашлари, илм ва маданияти ҳақида зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто» кўплаб маълумотлар беради.

Қадимги Грек тарихчиси Геродотнинг «Тарих» номли китобида Ўрта Осиёнинг энг қадимги халқлари ибтидоий жамият шароитида яшаганлиги ва асосан чорвачилик, деҳқончилик билан шуғулланганлиги айтилса, Страбоннинг «География», «Ҳарбий ҳийлалар» каби асарларида жуда қадим замонлардан Ўрта Осиё ҳудудида хилма-хил қайсар, ёввойи, ва урушқоқ қабилалар яшаганлиги, шу билан бир қаторда улар ўзаро муносабатларида ҳалоллик, мардлик, ватанпарварлик, ва одилликни ҳар нарсадан афзал билганликларини қайд этадилар. «Тўмарис», «Широқ», «Аморг ва Спаретра» каби бир қатор тарихий афсоналарнинг мазмун моҳияти маълум маънода бу фикрларни тасдиқлайди.

Ҳозирда фанга маълум бўлишича ана шундай Ўрта Осиё халқларининг географик жойлашиш ўрни Бактрия, Хоразм, Суғдиёна, Марғиёна, Парфия, Амударёнинг қуйи оқими, Зарафшон воҳалари ва бошқа жойларни ўз ичига олган. Бу ерларда Хоразмий, Суғдий, Сак, Массaget каби қабилалар, Чигил, Яғмо, Тухси, Ўғуз, Тангут каби элатлар истиқомат қилганлар, булар ҳозирги ўзбек халқининг аجدодлари эканлиги шубҳасиздир.

Олиб борилган археологик қазилмалар, ва қидирув ишлари сўнгида топилган Кўҳитанг ёзувлари, Илонсой (Самарқанд), Ҳожикент (Тош), Тешикбош (Фарғ) деб аталувчи жойлардан топилган ёзувли суратлар, турли хил асбоб-анжомлар, уй-рўзғор буюмлари, кумуш ва тилла тангалар ана шу халқларнинг маданияти юксак бўлганлигидан дарак бериб туради.

Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги даврларга оид айрим оғзаки ижод намуналари ҳам юқорида зикр этилган манбалар орқали бизгача етиб келган. Улар бадииятимиз ибтидоси бўлган мифлар, афсоналар, қаҳрамонлик эпоси ҳамда лирик шеър ва кўшиқлардир.

Мифлар – инсонларда онгли муносабатлар шаклланишининг аввалидир. Уларда инсон ва табиат ўртасидаги курашдан иборат мазмун ўз ифодасини топган. Табиат ходисаларини яхши ва ёмон кучларга ажратиш, ўзларига ҳомий куч сифатида худо ва маъбудларни кашф этиш, анемизм ва тотемизм, турли хилдаги культлар мифологик тафаккурни характерлайди. Уларнинг айрим элементлари эртак ва афсоналар бағрида ҳозирга қадар сақланган.

Афсоналар – мазмун-моҳиятида эса биз инсон тафаккури билан боғлиқ жиддий бир улғайишини кузатамиз. Афсонлар сюжетида худо ва маъбудларга қарамликдан бир қадар қутилган, ўз куч-қудратига ишонган, енгилмас қаҳрамонлар фаолиятини кузатамиз. Улар ўзларидан юзлаб марта катта ва баҳайбат бўлган дев, аждар ва бошқа кучлар устидан ғалаба қозона олади. «Эликбек», «Сиёвуш», «Рустам» ҳақидаги афсоналар шулар жумласидандир.

Қаҳрамонлик эпоси – мазмун-моҳиятига кўра миф ва афсоналардан жиддий фарқ қилади. Бу фарқ Қаҳрамонлик эпосига мансуб асарлар мазмунининг конкрет тарихий воқеа-ходисалар билан боғлиқлигида кўриш мумкин. Уларда мард, довюрак, ватанпарвар, ор-номусли қаҳрамонлар сиймоси яратилган. Булар энди аллақандай дев аждарларга қарши эмас, эл-юрт дахлсизлигига, ватан мустақиллигига, қадр-қимматига тажовуз қилувчи ўзи каби инсон қиёфасидаги ёвузларга қарши турадилар. «Тўмарис», «Широқ», «Зарина ва Странгей», «Зариандр ва Одатида», «Аморг ва Спаретра» ана шундай мазмундаги Қаҳрамонлик эпоси намуналаридир.

Миф, афсона, қаҳрамонлик эпоси, лирик шеър ва кўшиқлардан иборат энг қадимги адабий ёдгорликлар халқимиз маънавий тарихини ўрганишда қимматлидир.

Адабиётлар:

1. Жумабоев Й. Ўрта Осиё этикаси тарихий очерклари. –Т.: Ўзбекистон, 1980.
2. Маллаев Н.И. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. –Т., 1969.
3. Ўзбек адабиёти тарихи. Акад.нашр. 5 томлик. 1-том. –Т., 1977.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ўзбек адабиёти тарихининг тараққиёт босқичларини гапириб беринг.
2. Энг қадимги маданият ва санъат нималарда ифодаланган?
3. Энг қадимги адабий ёдгорликлар нималардан иборат?
4. Энг қадимги мифлар ва мифологик тафаккур нималарда кўринади. Мифологик тафаккур нима?
5. Қадимги афсоналар, уларнинг моҳияти, қаҳрамонлик дostonлари ҳақида гапиринг.
6. Қаҳрамонлик эпосининг ўзига хос хусусиятлари.

«АВЕСТО» ВА УНИНГ ИЛМИЙ, МАЪРИФИЙ ҲАМДА АДАБИЙ ҚИММАТИ

РЕЖА:

1. *«Авесто» - зардуштийлик динининг муқаддас китоби.*
2. *Зардушт ва зардуштийликнинг пайдо бўлиши, ўрганилиши.*
3. *Зардуштийлик ғояларининг ўз даври учун муҳим бўлган жиҳатлари.*
4. *«Авесто»нинг тарихий, илмий ва адабий қиммати.*

«Авесто» китоби Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг энг қадимги муштарак ёзма ёдгорлиги бўлиб, зардуштийликнинг мақаддас китобидир. Бу таълимотнинг илк куртаклари эрамиздан олдинги IX асрда пайдо бўлиб, VIII асрда узил-кесил шаклланади.

«Авесто» хусусида кўплаб илмий рисоалар, қисса ва романлар яратилган. Бу асарлар яқин XIII аср давомида Мовароуннахр, Хуросон, Эрон, қисман Кавказ халқларининг яккахудолик эътиқоди бўлган зардуштийлик тарихи, моҳиятини аниқлаш, тадқиқ этишда катта аҳамиятга эгадир.

Тадқиқотлардан маълум бўлишича зардуштийликни юзага келтирган шахс кўхна Хоразмдаги Спитама қавмидан бўлган Зардушт исмли зот бўлган. У 623 йилда таваллуд топиб ўз даврининг донишманди Барзин Курас деган киши кўлида 7 ёшдан 15 ёшгача ижтимоий билимлар, табиатшунослик, каломи бадеъ ва нотикдик илмларидан сабоқ олади. 16 ёшида белига «Мардлик камари»ни боғлайди. Атрофда юз бераётган воқеалар, хунрезликлар Зардушт қалбини изтиробга солади. Норозилик намойишини уюштиришга ундайди. Намойиш куч билан бостирилгач, Зардушт одамлар орасини ташлаб Саблон тоғига чиқиб кетади. 20 йил узлатда – ёлғизликда яшайди. Тахминан 39 ёшларида яна қавми орасига қайтиб ягона тангри – Яздони пок ҳақидаги қарашларини ёя бошлайди.

Тез орада катта мувафаққиятларга эришади. Бироқ Турон шоҳи Аржасп томонидан қувғин остига олинади. Эронга бориб Гуштап хурматини қозонади. У ерларда ҳам ўз ғояларини кенг тарқатишга эришади. 534 йилда Бротарвахш томонидан ўлдирилади. Ўлимидан кейин ҳам унинг ғоялари узок асрлар сақланиб қолади, китоб ҳолида жамланади.

«Авесто» дастлаб кўчирилганда 12 минг қорамол терисида 21 наск – китобдан иборат бўлган. Бироқ, Ўрта Осиё ва Эронни забт этган А.Македонский томонидан аксарият қисми йўқ қилинган. «Авесто»нинг бизга қадар Вендидот, Висперед, Ясна, Яшт деб номланувчи тўрт китобигина сақланиб қолган. Шунингдек, «Авесто»нинг мундарижасини кўрсатувчи «Хурдо Авесто» ҳамда қисман шарҳига бағишланган «Зейнд Авесто» китоблари ҳам сақланиб қолган.

«Авесто»нинг ғоявий муҳимлиги турли низолар, беҳуда қурбонликлар, саноксиз йўқотишларга сабабчи бўлаётган кўпхудолиликка чек қўйиш, одамлар орасида энг эзгу ғояларини якка тангри Яздони пок номи

билан ёйилишида, барча одамларни бир мақсад томон йўллашда якқол кўринади.

«Авесто»да Зардуштнинг уқтиришича ҳар нарсага қодир Яздон (Мазда) белгиллаганидек дунё умуман 12 минг йил давом этиб келади.

Биринчи 3000 йил давомида руҳий дунё пайдо бўлган. Сўнгра Ангра Маню юзага келади. У руҳий дунё билан тинч-тотув яшашни хоҳламайди. Ахура Мазданинг барча эзгу ишларига ҳалал беради. Улар ўртасида кураш бошланиб, 900 йил давом этади. Ахура Мазда ғолиб чиқади, Ангра Маню қоронғуликка ҳайдалади.

Иккинчи 3000 йилда Ахура Мазда моддий борлиқни барпо этади. Осмон, ер, сув, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси юзага келади. Ниҳоят одам яратилади. Шу пайтларда Ангра Маню ёвуз девларни – ўз ёрдамчиларини тайёрлайди.

Учинчи 3000 йилликда Ахриман Ахура Мазда яратган дунё устига хужум қилиб келади. Биринчи инсон Каюмарсни ўлдиради. Унинг уруғидан борлиқ қайта униб чиқади. Кураш давом этади, эзгулик ғолиб чиқади ва ёвуз кучларни ер остига ҳайдайди.

Тўртинчи 3000 йиллик Зардушт туғилишидан бошланади. Ўз эътиқодини тарғиб этади.

«Авесто»да баён этилган Зардушт ғоялари ҳам дунёда яхшилик ва ёвузлик кучлари борлиги ва улар ўртасида муттасил кураш боришини, эзгулик кучларига Ахура Мазда, ёвузлик кучларига Ахриман бошчилик қилиб туришини айтиб, одамларни Ахура Мазда – эзгулик тарафида туриб, унга кўмакдош бўлишга ундаш билан бошлайди. Ахура Мазданинг олти та энг яқин ёрдамчилари бор. Улар:

Воҳу Манаҳ – эзгу фикр – (пода ва чорвани);

Аша Ваҳишта – юксак ҳақиқат (оловни);

Хисатра Варог – муносиб қудрат, ҳокимият (маъданни);

Сиэнта Армати – муқаддас итоат (ерни);

Ҳарватат – саломатлик – (сувни);

Амэрэтат – мангулик – (ўсимликлар дунёсини) каби вазифаларини бажариши конкрет айтилади.

Барча ёвуз кучларнинг сардори Ангра Маню. У осмонни торайтиради, кишиларнинг кўнглига ғашлик ва хафалик солади, барча макр-ҳийла, айёрлик унинг ҳунаридир. Унинг энг яқин ёрдамчилари девлар бўлиб, булар ичида 6 таси алоҳида ажралиб туради:

Аха Мана – ёвуз фикр;

Таурва – сўлиш;

Зарик – ўлим;

Айшма – ғазаб, қаҳр, уруш;

Араска – ҳасад;

Уда – эзмалик, шаллақилик.

Бу девларнинг ёрдамчилари эса дуржлардир. Улар ғазабнок аёл қиёфасидадирлар. Яна девсимон парилардир. Улар гўзал аёл қиёфасида бўлиб, кишиларни аврайдилар, Ахура Маздадан қайтардилар.

Демак, кўринадики, Ахура Мазда Ангра Маню ва унинг атрофидагиларга доимо қарши курашиб келган экан. Бу кураш бундан кейин ҳам давом этади. Шунинг учун Ахура Мазда инсоннинг, инсон Ахура Мазданинг кўмакчиси бўлиши керак.

Инсон қандай қилиб Ахура Маздага ёрдам қила олиши мумкин?

Бунда, яъни Ахура Маздага кўмаклашиш, барча ёвуз кучларга қарши туришда асосий восита меҳнатдир. Инсон Ахура Мазда томонида эканлигини, унга эътиқоди ва садоқатини, энг аввало, ўз меҳнати (деҳқончилик қилиш, чорвани урчитиш) билан кўрсатиш мумкин ва лозим.

Масалан: «Дон эккан киши такводорлик уруғини экади, у Маздага ихлосмандлик эътиқодини намоиш этади ва олға суради, у имонни озиқлантириб туради...» (Ясна 32). Буни бажариш 10 минг марта ибодат қилиш билан баробар, юзлаб қурбонлик қилишга тенг. Экин экиш – ердаги ёвузликни йўқотишдир, чунки, «дон» етилганда девларни тер босади, ун чиққанда девлар саросимага туша бошлайди, нон ёпилганда улар зўр бериб дод соладилар (Ясна 32).

Бундан кўринадики, меҳнат асосий мезон қилиб олинмоқда. Чунки, Олий мавжудот сифатида фақат инсонгина меҳнат қилиш, яъни моддий ноз-неъматларни яратиш ва етиштириш имкониятига эга. Бордию, у ана шу қобилиятини юзага чиқармаса, унда у инсонлик моҳиятидан маҳрум бўлади. Ёлғончилик ва ёвузлик кучларига маъкул тушиб ёввойига айланади.

Зардушт ғояларининг энг улуғ (прогрессив) жиҳати дунёвий ишларга фаол муносабатда бўлишга ундашида яққол кўринади. Уй-жой қуриш, ўт-олов, чорва, хотин, бола-чақаларга эга бўлишга, экин-тикин ва дарахт экишга, ерларни суғоришга, майда ва йирик мол боқишга ва ҳоказоларга даъват этади.

Дунёда қандай жой энг севимли жой, деган саволга Ахура Мазда бундай жавоб беради: «Такводор киши ўт-олови, сут-қатиғи, оиласи, яхши чорваси бўлган жой чиндан ҳам энг яхши жойдир» (Ясна 2). Ўшанда бундай уйда (жойда) «чорва мўл, ноз-неъмат мўл, ем-хашак мўл, кучуклар мўл, болалар мўл, хилма-хил рўзғор буюмлари мўл бўлади» (Ясна 3).

Кўринадики, шу каби ўнлаб мисолларда «Авесто» эзгулик ғояси билан суғорилган нодир манбадир. «Авесто» айнаи бир пайтда ўз даври илмларини ифода этувчи қомус ҳамдир. Унда тарих, жуғрофия, тиббиёт, адабиёт, экологик ва бошқа соҳаларга доир кўплаб маълумотлар келтирилади. Масалан, дунёдаги барча тоғларнинг номлари, Ўрта Осиё ва Эрондаги дарёлар ва уларнинг узанлари номлари айтилади. Мингдан ортиқ доривор ўсимликлар ва дорилар, жарроҳлик йўли билан даволанган ўн бир хил касаллик усуллари ва ҳ.к. Буларнинг барчасини ҳисобга олганда, «Авесто» ўтмиши илм-фан ва маданиятимизни ўрганишдаги энг қимматли манба ҳисобланади.

Мустақилликдан кейин юртимизда авестошунослик билан жиддий шуғулланиш даври бошланди. Айниқса, М.Қодиров, А.Саъдуллаев, Ф.Сулаймонова, Э.Ртвеладзе, А.Саидов, Е.Абдуллаев каби олимларнинг тадқиқотларида бу борада янгича қарашлар кўзга ташланмоқда. Истеъдодли

шоир Аскар Маҳкам катта ишга қўл уриб, «Авесто» битикларининг бизгача етиб келган тўла матнини таржима қилди ва маънавиятимизнинг ушбу ноёб ёдгорлиги илк бор она тилимизда чоп этилди. Шунингдек, тарихчи Мирсодиқ Исҳоқов «Авесто»нинг яштлар қисмидан баъзи ўринларни илмий таржима қилиб, чоп эттирди.

2000 йилнинг 29 мартда Ўзбекистон Президенти «Авесто» ёзма ёдгорлигининг 2700 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисидаги Фармонни имзолади. Ушбу Фармон мамлакатимизда авестошуносликнинг тадқиқот қўламини янада ошириш йўлида муҳим омил бўлди. Ушбу қутлуғ сана муносабати билан Тохир Каримнинг «Муқаддас «Авесто» изидан», Т.Маҳмудовнинг «Авесто» ҳақида», Ҳ. Бобоев, С. Ҳасановнинг «Авесто» маънавиятимиз сарчашмаси» каби китоблари чоп этилди.

Лекин бу борада ҳали авестошунослар олдида кўплаб долзарб вазифалар турибди. Хусусан, паҳлавий тилидан бизгача етиб келган муқаддас битикларни таржима қилиш, «Авесто» китобига ўрта-форс тилида ёзилган шарҳларни ўзбек тилига ағдариш, XVIII асрдан бошлаб Оврўпа тилларида шаклланган авестошуносликка оид асарларни ўрганиш, энг муҳимларини она тилимизга ўгириш, таҳлил ва тадқиқ қилиш ана шундай вазифалар сирасига киради.

Таянч сўз ва тушунчалар:

Баҳди - қадимги Бахтар, Бақтрия ўлкасининг муқаддас «Авесто» китобида келтирилган номи.

Ўкуз - Амударёнинг қадимги даврдаги номларидан бири.

Искандер - Атександр Македонскийнинг Шарқда тарқалган номи.

Дорий - 8,42 гр. олтин танга.

Арасту - Буюк Юнон файласуфи Аристотел (э.о.д.384-322 й.)нинг шарқона номи.

Эсхат Александрия - олис (чекка) Искандария - ҳозирги Хўжанд шаҳри.

Александрия Ариана - ҳозирги Ҳирот шаҳри.

Александрия Маргиана - ҳозирги Марв шаҳри.

Александрия Оксиана - ҳозирги Балх шаҳридан тахминан 130 км шарқда, Амударёнинг чап қирғоғида бунёд этилган шаҳар қолдиқлари Ойхоним номи билан машҳурдир.

Магупта - Зардуштнинг асл номи. Зардушт - оқ туялик деган маънони билдиради. Қадимда Шарқий Эрон (Хоразм, Сўғд) тилларида ялтироқ нарсаларни зар деб атаганлар. Кейинги пайтларда зар атамаси қимматбаҳо, олтин кумуш нарсаларга ишлатиладиган бўлган. Октуя миниб юриш пайғамбарлик белгиси сифатидаги тасаввур Шарқда кенг тарқалганлиги ҳам шундандир.

Хаумо - маздапарастлар маросимларда истеъмол қиладиган кайф қилдирувчи шарбат. Уларнинг эътиқодларича, бу шарбатни ичиш орқали жонни кишиларнинг тана (гавда) қафасларидан эркинликка чиқишига ёрдам беради. Христианлардаги вино шарбатини маросимларда истеъмол қилиш одати ҳам зардуштийликдаги хаумо шарбатини ичиш анъанасининг таъсири

асосида юз берган бўлса керак деб ҳисобланади.

Скифлар - эрамиздан олдинги II-I минг йилликларда Азов денгизидан то Иртиш дарёсининг қирғоқларигача бўлган ҳудудларда яшаган турк-мўғуллар бўлиб (ол-той-ўрол тиллар оиласига кирувчи халқлар), Шарқий Эрон тилларида гаплашган қабилалар. Кўпинча, Ўрта Осиёнинг чўл зонасидаги қорапонлар, турлар, массагет қабилаларини ҳам скифларга қўшганлар.

Ибтидо - дунёнинг ибтидоси, бошланиши.

Интиҳо - дунёнинг охири, якуни, I

Веда - қадимги ҳинд (орий) халқининг ёзма, оғзаки "адабий ёдгорликлари (Веда, Упанишад, Махобхорат, Рамаёна ва ҳ.к.)дан бири.

Митра - қуёшни ҳар кун оламни айлантиришга олиб чиқувчи, одамларнинг нариги дунёдаги тақдирини белгилаб берувчи, ҳукм чиқарувчи маъбуд.

Сраоша - Митранинг ёрдамчиси ва кишиларнинг нариги дунёдаги тақдирини белгиловчи фаришталардан бири.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
2. «Авесто» (Аскад Маҳкам таржимаси). –Т., 2001.
3. Березиков Е. Зардушт туғилган диёр. //»Ёшлик» журнари, 1991 й. 8-сон.
4. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. –Т., 1969.
5. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 1-том. –Т., 1977.
6. Ҳомидий Ҳ. Кўҳна Шарқ дарғалари. –Т.: Шарқ, 1999.
7. Сулаймонова Ф. Шарқ ва ғарб. – Т., 1997.
8. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I-том. –Т., 1968.
9. Тоҳир Карим. Муқаддас «Авесто» изидан. – Т., 2000.
10. Тоҳир Карим. Миллий тафаккур тараққиётидан. – Т., 2003.
11. Аширов А. «Авесто»дан мерос маросимлар. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001.
12. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилик тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. -Т.: Шарқ, 2000.
13. Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. -Т.: Шарқ, 2000.

Такрорлаш учун саволлар

1. «Авесто» китоби кимлар томонидан ўрганилган?
2. «Авесто»нинг асосий моҳияти нималардан иборат?
3. Мустақиллик даврида юртимизда авестошунослик билан жиддий шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?

ЎРХУН-ЭНАСОЙ ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАРИ

РЕЖА:

1. *Ўрхун-Энасой ёдгорликлари туркий халқлар ўтмиши ҳақида маълумот берувчи манба.*
2. *Тошбитикларнинг яратилиш тарихи, тарқалиш ўрни.*
3. *«Тунгюқуқ», «Кул Тегин» битиктошлари, уларнинг мазмуни. Улардаги қаҳрамонлик, халқ мустақиллиги, юрт даҳилсизлиги учун кураш мотивлари.*
4. *Тошбитикларнинг тарихий, илмий аҳамияти.*

Энг қадимги ёзма ёдгорликлардан бири сифатида сақланиб қолган «Ўрхун-Энасой» тошбитиклари туркий халқлар ўтмиши, аниқроғи араблар босқини арафасидаги тарихи ҳақида маълумот берувчи манба ҳисобланади.

VI аср ўрталарига келиб, Олтой, Еттисув ва Марказий Осиёнинг бир қатор ерларида яшовчи туркий қабилалар бирлашиб, «Турк ҳоконлиги» деб аталувчи давлат ташкил топади ва араблар истеълосига қадар яшаб келади. «Ўрхун-Энасой» тошбитиклари ана шу давлатни ташкил этиш учун олиб борилган жангу жадаллар, уларда иштирок этган шахслар, уларнинг мардлиги ва жасоратлари ва шу давлат тасарруфига киритилган ҳудудлар, шунингдек, уларнинг ҳаёт тарзи ва орзу-интилишлари билан боғлиқ жиҳатлар ҳақида маълумот беради.

Бу битиктошлар XIX асрнинг бошларида Ўрхун ва Енесей дарёларининг бўйларидан топилади. Шунинг учун Ўрхун-Энасой ёдгорликлари номи билан атаб келинади. Улар қадимий оромий ва сўғд ёзувларига яқин бўлган алоҳида туркий ёзув билан битилган.

Бу битиктошлар Турк ҳоконлиги ҳукмдорларидан «Билга ҳокон», унинг укаси «Кул Тегин», Элтарош ҳоконнинг саркардаси ва маслаҳатчиси бўлган «Тунюқуқ»лар шарафига битилган қабр тошларидир. Битиктошлар ичида «Кул Тегин» ва «Тунюқуқ» номига битилганлари мазмундор ва кенг қамровлидир. «Кул Тегин» ҳоконнинг кичик ўғли бўлиб, 7 ёшда отадан етим қолади. У амакиси (Қопоғон ҳокон) ва акаси (Билка ҳокон) ҳоконлик қилган даврларда ҳарбий саркарда сифатида қаҳрамонликлар кўрсатади. У 731 йилда 47 ёшида вафот этади.

Унинг шарафига битилган қабр тошлари кичик ва катта ёзувлардан иборат икки қисмга бўлинади. Бу ёзувларда туркий халқларнинг тарихий қисмати ҳақида муҳим маълумотлар олиш мумкин. Жумладан, кичик ёзувда турклар билан табғачлар ўртасидаги низо тўғрисида хабар қилади. Бу тўқнашувлар натижасида туркларнинг кўпчилиги қирилиб кетади, халқ бошига офат ёғилади.

Катта ёзувида эса туркийларнинг ўз сиёсий мустақиллиги учун олиб борган жанглари, уларда Кул Тегиннинг мардлиги, жангларидаги мардона ҳаракатлари мукаммал тасвирланади. Натижада Кул Тегин ўз қавми, ўз халқи озодлиги учун курашувчи мард ва жасур жангчи сифатида ўқувчи кўз ўнгида

гавдаланади. Қул Тегиннинг вафотидан қаттиқ қайғурганини Ҳокон куйидагича баён этади:

*Кўрар кўзим кўрмас бўлди,
Билар ақлим билмас бўлди.
Ўзим қайғурдим,
Фақат тангри яшайди,
Киши ўгли ўлмоқ учун тугилган.*

«Тунюқуқ» битигида туркий халқлар табғачларга қарам бўлганлиги айтилади. Сўнгра Тўнюқуқ Элтарошни ҳокон кўтариб, иккаласи биргаликда оз сонли турк қавмини бирлаштириб озодлик учун кураш бошлагани, қарамликдан қутулиб ўз давлатини тузганлигини баён этади. Кучайиб бораётган турк халқига қарши биргаликда ҳаракат қилган Табғач, Ўғуз, Кидонларга қарши олиб борган жанглари муфассал ҳикоя қилинади.

Тасвирларда Тунюқуқ фақат ҳарбий саркардагина бўлиб эмас, турк беклари ва халқини озодликка, кўрқмасликка ундовчи йўлбошчи, давлат ишларини бошқаришда кенг фикрловчи давлат арбоби, доно маслаҳатчи сифатида майдонга чиқади. Бу тасвирлар кейинчалик Шарқ адабиётида анъанага айланган ҳоким билан донишманднинг ҳамжиҳат бўлиб иш тутиши самарали бўлишини кўрсатувчи идеалларга асос бўлган дейиш мумкин. Бу ёзувда агар «ҳокон довьорак», «маслаҳатгўй, доно» бўлса, унча кўп бўлмаган турк халқини «ҳеч қандай душман енга олмайди» дейилади.

Бир бутун мазмун-моҳиятидан кўринадики, Ўрхун-Энасой ёдгорликлари ҳам тарихий, ҳам адабий манба сифатида илмий қимматга эгадир. Чунки, ёзувларда ҳоконлик даврларда юз берган воқеаларнинг аниқ манзаралари чизилади. Уларда туркий халқдан ташқари табғач, татаби, сўғд, тургеш, қирғиз, тат, хитой, тибет, ўғуз, кидон, қарлук, тангут каби қавмларнинг номлари айтилади. Улар яшаган жойлар ўша давр терминларда баён этилади. Ўрхун-Энасой ёзма ёдгорликлари VI-VIII асрлар туркий шеърийнинг намунаси, адабий манба сифатида қараш мумкин.

Ёзувларда ҳар бир сўз ва сатрларнинг мунтазам тартиб билан жойлашганлиги, насиҳатомуз мисраларнинг ўзига хос кўтаринки жарангдорлиги, мотам марсияларида эса қайғули ва мунгли оҳанглар алоҳида ажралиб туради. Мисраларда аллегория, истиора ва ўхшатиш ва бошқа бадиий тасвирий воситалар анча ва ўринли қўлланганини кўрамиз. Масалан, Тунюқуқнинг ўз халқини бирлашувга ва бирдамлик билан ҳаракат қилишга ундаб қилган мурожаати аллегория орқали куйидагича битилади:

*Юпқа, ариқни тўплаш осон эмиш,
Ингичка ариқни узмоқ осон.
Юпқа қалин бўлса, уни тўплаган али эмиш,
Ингичка югон бўлса, уни узган али эмиш.*

Шунингдек, ёзувларда халқ мақолларига ўхшаб кетувчи поэтик хусусиятларга эга иборалар ҳам кўп учрайди.

**«Ичра ошсуз, ташира жонсуз»
(Ичда ошсиз, тошида тўнсиз),
«Эдгути эшид, қатугду тунгла»
(Яхши эшит, қаттиқ тингла).**

Ўрхун-Энасой битиктошлари алоҳида ёзма ёдгорлик сифатида тарихимизнинг муайян даврини, даврга хос воқеа-ҳодисаларини кишиларга хос қараш ва тушунчаларни тил ва адабиётда мавжуд кўплаб хусусиятларни ўрганишда қимматли манба ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Жумабоев Й. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. –Т., 1980.
2. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: Фан, 1976.
3. Ўзбек адабиёти тарихи. Академик нашриёти. 5 томлик. 1-том. –Т.: Фан, 1977.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ўрхун-Энасой ёдгорликлари қандай манба?
2. Бу ёдгорликлар халқимиз тарихини қайси даврида гувоҳлик беради?
3. Кул-Тагин ким? Қабр тошида нима ҳақида сўзланади?
4. «Тунюқуқ» ким? Унинг қабр тошидаги ёзувда қандай воқеалар ҳикоя қилинади.
5. Битикларда Тунюқуқ қандай шахс сифатида гавдаланади?
6. Битиктошлар тарихий, адабий манба сифатида.